

ПОМИЛКА ТА ОБМАН ЯК УМОВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВочИНУ: СПІЛЬНІ РИСИ ТА ВІДМІННОСТІ

Давидова І.В.,

асистент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена проблемі співвідношення помилки та обману як умов недійсності правочинів. Надається огляд теоретичних підходів до визначення відмінностей між помилкою та обманом. Визначено характерні риси обману як умови недійсності правочину. У підсумку зазначається, що обман може розглядатися як окремий випадок помилки з тією різницею, що його вчиняють усвідомлено.

Ключові слова: помилка, обман, підстава недійсності, правочин, замовчування.

Статья посвящена проблеме соотношения ошибки и обмана как условий недействительности сделок. Приводится обзор теоретических подходов к определению отличий между ошибкой и обманом. Определены характерные черты обмана как условия недействительности сделки. В заключение отмечается, что обман может рассматриваться как частный случай ошибки с той разницей, что его совершают осознанно.

Ключевые слова: ошибка, обман, основание недействительности, сделка, замалчивание.

Правові проблеми правочинів та їх недійсності завжди були в центрі уваги представників цивілістичної науки. Одним з проблемних питань, що потребує окремої уваги, є недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману. Досить часто у практиці зустрічаються випадки укладення правочинів особами, які внаслідок браку належних знань або зловмисних дій іншої сторони укладають правочини, сутність яких не відповідає їхнім уявленням. У таких випадках йдеться про невідповідність справжніх намірів осіб та отриманих у результаті укладення правочину результатів, що дає підстави для їх оспорювання та визнання недійсними.

Проблемам недійсності правочинів було присвячено численні дослідження М.М. Агаркова, М.А. Блінової, Д.М. Генкіна, В.І. Жекова, І. Перетерського, Н.В. Рабинович, К.Л. Разумова, Н.С. Хатнюк, В.П. Шахматова та ін., проте, деякі питання потребують додаткової уваги, зокрема, питання відмінностей обману та помилки.

Проблема співвідношення помилки та обману як умов недійсності правочинів має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки дозволяє визначити правові наслідки недійсності правочину у тому або іншому випадку. Отже, метою цієї статті є визначення спільних рис та відмінностей між помилкою та обманом як підставами недійсності правочинів.

На схожість обману і помилки вказували ще відомі німецькі вчені, К. Цвайгерт і Х. Кетц [1, с. 137], зазначаючи, що помилка і обман (або навмисне введення в оману) мають між собою спільне: ошуканий також укладає договір під впливом помилки. При обмані ця помилка, правда, свідомо викликається іншим партнером за договором. Тому обман можна розглядати як особливий вид «спровокованої» помилки. Так, в англійському праві до цієї категорії помилки відносять помилку, вчинену під впливом заяв, які вводять в оману (misrepresentation) перед укладенням договору з метою спонукати до цього іншу сторону. Розрізняють ненавмисні або необережні заяви, що вводять в оману

(innocent або negligent misrepresentation) і навмисні. В Англії їх називають обманними, або шахрайськими (fraudulent misrepresentation). У Франції та інших країнах романської правової системи мова йде про обман (dol або dolo), у Німеччині і Швейцарії - про зловмисний (arglistiger) або навмисний обман, в Австрії - про «хитрощі» (List), в Голландії - про обман (bedrog).

Різниця між помилкою і обманом в тому, що останній викликається свідомими діями контрагента чи інших осіб. Правильним було б казати, не свідомими, а винними діями. Саме вина є тим критерієм, який відокремлює помилку від обману [2, с. 144-145].

По-іншому, але також ставлячи в основу форми вини, говорить про різницю між обманом і помилкою Н.В. Рабинович. На її думку, різниця між помилкою і обманом полягає не в пасивному відношенні суб'єкта при помилці і активним створенням неправдивого уявлення при обмані. Помилка має місце і тоді, коли сторона створила хибне уявлення випадково або через недбалість. Обман в наявності і при навмисному використанні неправдивого уявлення, створеного поза волею учасника правочину [3, с. 70].

Найбільш розробленим з даного питання є англійське цивільне право. Воно визнає, що введення в оману (misrepresentation) може бути ненавмисним (innocent misrepresentation) або навмисним, обманним (fraudulent misrepresentation, fraud). В обох випадках особа вступає в договір внаслідок повідомлення їй контрагентом відомостей, що не відповідають дійсності. Наявність ненавмисного введення в оману або обману визначається в залежності від поведінки контрагента, який повідомляє неправильні або неправдиві відомості.

Якщо особа, що повідомляє такі відомості, була сумлінно впевнена в їх правильності і мала розумні підстави для такої впевненості, введення в оману визнається ненавмисним (innocent). Якщо ж особа повідомила неправильні відомості, знаючи про те, що вони неправильні, договір визнається укладеним під впливом об-

ману. До обману прирівнюються випадки, коли особа, повідомляючи неправильні відомості, хоча і не знало про те, що вони помилкові, але допускало таку можливість. Нарешті, особа, що повідомляє неправильні відомості відповідає і за виявлену нею необережність.

Р.О. Халфіна приходиться до висновку, що наявність будь-якої форми вини (умислу, еventуального умислу або необережності) особи, яка повідомляє неправильні відомості, дає підстави для кваліфікації її дій як обманних і, отже, для визнання договору оспорюваним на підставі обману [4, с. 247].

Ненавмисне введення в оману може, за твердженням Р.О. Халфіної, слугувати підставою недійсності договору лише за певних умов. Перш за все, неправильне твердження, що вводить в оману сторону в договорі, повинно відноситися до певних фактів, наявність чи відсутність яких є істотним для договору. Неправильне твердження, що стосується права або окремих умов, що не мають істотного значення для договору [4, с. 247].

О.С. Юффе писав: «Якщо конкретні обставини свідчать про те, що при правильному уявленні про моменти, сприйняті внаслідок обману в неправдивому світлі, контрагент не пішов би на вчинення даного правочину, правочин слід вважати вчиненим під впливом обману» [5, с. 279].

Під обманом (ст. 230 ЦК України [6]) розуміють навмисне введення однією стороною правочину другої сторони в оману щодо обставин, які мають істотне значення і зміст яких визначається в ч. 1 ст. 222 ЦК, з метою вчинення правочину. Для того, щоб правочин кваліфікувати як укладений внаслідок обману за ст. 230 ЦК, необхідно встановити, що омана стосувалася природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Однак введення в оману щодо мотивів правочину не дає стороні права для застосування відповідних правових наслідків до сторони, яка вчинила таку оману.

Обман матиме місце і тоді, коли сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або коли вона замовчує їх існування.

Обман як підставу для визнання правочину недійсним відрізняють від помилки, що має істотне значення. Дзера О. та Отрадна О. виділяють наступні відмінності між цими правовими конструкціями зводяться до такого: обман – це певні винні, навмисні дії сторони, яка намагається заповнити іншу сторону про такі властивості та наслідки правочину, які насправді настати не можуть. Натомість помилка є результатом неправильного уявлення про обставини правочину; при обмані наслідки правочину, що вчиняється, є відомими та бажаними для однієї із сторін, тоді як при помилці обидві сторони можуть неправильно сприймати обставини правочину [7, с. 13].

Від помилки слід відрізнити випадки, коли неправильні відомості щодо якості речі формуються в учасника договору під впливом навмисних дій іншої сторони. В цьому разі підставою недійсності договору

буде не помилка, а обман. А отже, настають і більш суворі наслідки недійсності.

Абзацом 2 ч. 1 ст. 230 ЦК України визначено два випадки, коли дії особи можна розцінювати як обман.

По-перше, якщо сторона заперечує обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину.

По-друге, якщо замовчує існування вказаних обставин.

У першому випадку для доведення обману не достатньо встановлення самого факту заперечення обставин, що можуть перешкодити вчиненню правочину. Доведенню підлягає також умисел особи на введення контрагента в оману, зокрема те, що така особа знала про наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, проте свідомо їх заперечувала. Доказом умислу відповідача на введення в оману можуть бути фактичні обставини, які свідчать про те, що відповідач знав про доведення до контрагента саме неправдивих даних.

Якщо обставини, що свідчать про обізнаність продавця про дефект проданої речі, не доведені, то його умисел на введення в оману також вважається недоведеним. Проте в цьому випадку договір може бути визнаний недійсним як такий, що укладений під впливом помилки обох учасників договору щодо якості проданої речі.

Більш складним є процес доведення другого випадку обману, а саме – замовчування. При цьому слід враховувати, що в смисловому розумінні ч. 1 ст. 230 ЦК це має бути не будь-яке замовчування. А лише навмисне. Саме по собі мовчання (неповідомлення) може бути помилковим, тобто ненавмисним або необережним. В цьому випадку договір слід визнавати недійсним знову ж таки в результаті помилки та застосовувати наслідки, передбачені абзацом 2 ч. 2 ст. 229 ЦК, відповідно до якого сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Отже, ненавмисне неповідомлення не можна розцінювати як замовчування, оскільки відсутній умисел учасника договору, що спрямований на формування неправильного сприйняття контрагентом істотних умов договору [8, с. 33-34].

В теорії цивільного права загальноприйнятим вважається підхід, відповідно до якого обман як підстава недійсності договору може стосуватися більш широкого кола обставин, ніж помилка, зокрема обман щодо мотивів укладення договору також визнається підставою недійсності договору [3, с. 71; 1, с. 138].

Проте з прийняттям ЦК України слушність таких висновків поставлено під сумнів. Так, із ст. 230 ЦК випливає, що умовою визнання недійсним правочину, вчиненого внаслідок обману, є істотне значення обставин, щодо яких особу введено в оману. При цьому для визначення таких обставин дається посилання на ч. 1 ст. 129 ЦК України (помилка щодо обставин, які мають істотне значення).

Оскільки відповідно до ст. 229 ЦК помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, то фактично можна стверджувати, що ст. 230 ЦК (обман) у цих випадках також не застосовується.

Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК, однією із передумов визнання недійсним правочину внаслідок обману є те, що введення в оману сторони має реально перешкоджати вчиненню правочину. Зазначене правило також є критерієм визначення значимості обставин, яких стосується обман.

Як зазначалося вище, обман може виражатися як активно, тобто у вигляді повідомлення будь-якої інформації, так і пасивно, тобто приховуванні відомостей. Так, Ф.А.Селіванов говорить про те, що обман може виражатися у брехні, замовчуванні, свідомому приховуванні чогось, умисному вчиненні окремих дій [9, с. 9-10]. І.Б.Новицький вважає, що обман буде і тоді, коли обманні дії вчиняються третьою особою за змовою з учасником правочину або коли останній тільки використовує обманні дії третьої особи, що діяла незалежно від нього, бо неприпустимо використання чужої помилки у розрахунок на те, що саме її наявність послужить причиною вчинення правочину [10, с. 761]. На думку Ю.С. Гамбарова, причиною обману може слугувати не лише винна дія або бездіяльність, а кожен нечесний вчинок - тут обманна дія розуміється в сенсі римського поняття *dolus* - притому лише в одному з його різних застосувань. У цьому застосуванні *dolus* протиставляється *bona fides*, доброму сумлінню, і означає не тільки обман і брехню, але і всяку аморальну і злу поведінку, яка має на меті шляхом порушення помилкових уявлень впливати на чужу волю. Сюди підійде не тільки повідомлення неправдивих відомостей і фактів, а й замовчування істини, якщо вона протирічить доброму сумлінню. і звичаям цивільного обігу. Але це замовчування ставиться в провину тільки учасникам правочину, а не третім особам, і стосовно учасників правочину розрізняється в залежності від того, чи входять вони в правочин, який зобов'язує до дії у чужому інтересі, або в правочини такого егоїстичного типу, як купівля- продаж, найм і т. д.

І якщо для сукупності всіх таких дій і замовчувань у нас немає іншого слова, окрім слова «обман», то, уникаючи змішування з кримінальним обманом, ми повинні говорити про цивільний обман - принаймні, в тих випадках, коли справа йде про залучення кого - небудь у помилку не тільки злочинними, а й просто безчесними, противними доброму сумлінню діями [11, с. 761].

Крім того, вважається загальновизнаним, що обман може виражатися і в простій брехні. Обман - перш за все свідомо дезінформація контрагента або іншої особи. Обман - широке поняття, яке включає в себе не тільки надання неправдивих відомостей, а й факт замовчування про істину або замовчування інших відомостей [12, с. 30].

Існує думка, що обман у формі замовчування має місце в залежності від того, чи покладає закон обов'язок давати роз'яснення з тих чи інших моментів, які стосуються угоди. Я. Шапп пише, що помилка повинна бути викликана навмисною дією або утриманням від дії і знаходитися в причинному зв'язку із вчиненим волевиявленням. Введення в оману може здійснюватися шляхом вчинення дії або невиконання її, якщо встановлений правовий обов'язок давати роз'яснення [13, с. 199].

Що стосується цивільного права, то тут можна прослідкувати інші наслідки порушення вимоги закону про надання інформації в тому випадку, коли її надання - обов'язок сторони в договорі. У таких ситуаціях необхідно застосовувати спеціальні норми, які стосуються окремих видів угод. Так, наприклад, якщо споживачу надана неповна інформація про товар, або вона не представлена взагалі, то він може скористатися правами, наданими ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів».

Цілком справедливо, і це стосується не тільки переддоговірних стадій, зауважив А.Н.Кучер, що зазвичай під обманом розуміється повідомлення неправдивих відомостей про обставини правочину або факти, які мають істотне значення для однієї із сторін при вчиненні правочину (про що, така сторона сповістила іншу сторону). Складніше визначити, чи повинно вважатися обманом нерозкриття інформації (наприклад, повідомлення про обставини, що змінилися в порівнянні з оголошеними стороною раніше). У країнах, які визнають загальний принцип добросовісної поведінки на стадії переговорів, обов'язок розкрити таку інформацію становить один з елементів добросовісної поведінки на переддоговірній стадії [14].

Вирішення спорів, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, як вчинених під впливом помилки в частині характеру дії, що призводять до порочності волі, стикається з такими ж проблемами, як і вчинених під впливом обману, проте з деякими особливостями. Помилка може бути викликана брехнею, замовчуванням, приховуванням відомостей та іншими обставинами [9, с. 9].

У підсумку слід зазначити, що обман може розглядатися як окремий випадок помилки з тією різницею, що його вчиняють усвідомлено, навмисно, зі злим умислом. Так само, як і помилку, обман визнають умовою недійсності правочину лише, якщо він стосується суттєвих обставин вчинення цього правочину. Крім того, важливим моментом є те, що під обманом слід розуміти не тільки повідомлення іншій стороні неправдивих відомостей, а й навмисне замовчування фактів, які можуть перешкодити вчиненню правочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – [пер. с нем.] – М. : Междунар. Отношения. – Т. 2. : Основы. – 1998. – 480 с.
2. Коломиец Евгений Александрович Заблуждение и обман как условия недействительности сделок : дис. ... канд юрид наук: 12.00.03 / Краснодар, 2005. – 179 с.

3. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1960. – 171 с.
4. Халфина Р.О. Договор в английском гражданском праве / Р.О. Халфина. – М., 1959. – 319 с.
5. Германское право. Часть I. Гражданское уложение. М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – 552 с.
6. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2003 р. – № 40-44. – Ст. 356.
7. Дзера О., Отраднова О. Недійсність правочину (угоди) за новим цивільним кодексом України // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 5-18.
8. Потопальський С.С. Деякі аспекти недійсності договору, укладеного під впливом помилки, обману та насильства – Адвокат. – 2006. – № 1. – С. 32-35.
9. Селиванов Ф.А. Заблуждение и пороки / Ф.А. Селиванов. – Томск, 1965. – 130 с.
10. Новицкий И.Б. Недействительные сделки / И.Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. Изд-во АН СССР, 1945.
11. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – 816 с.
12. Сергеев В.И. Обман в предпринимательской деятельности. История вопроса и понятие / В.И. Сергеев // Юрист. – 2001. – №11. – С. 26-30.
13. Шап Я. Основы гражданского права Германии. Учебник / Я. Шап. – М., 1996. – 304 с.
14. Кучер А.Н. Ответственность за недобросовестное поведение при заключении договора / А.Н. Кучер // Законодательство. – 2002. – № 10. – С. 17-25.